

مسئله اختیار در تفکر اسلامی و پاسخ معتزله به آن

شیخ بو عمران

ترجمه اسماعیل سعادت

انتشارات هرمس

انتشارات هرمس

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، شماره ۲۴۹۳ - تلفن: ۸۷۹۵۶۷۴
مجموعه ادب فکر - فلسفه و کلام ۲۲

مسئله اختیار در تفکر اسلامی و پاسخ معتزله به آن

شیخ بو عمران

ترجمه: اسماعیل سعادت

طرح جلد: واحد گرافیک هرمس

چاپ دوم: ۱۳۹۵

تیرماه: ۵۰۰ نسخه

چاپ: رسام

همه حقوق محفوظ است.

بو عمران

مسئله اختیار در تفکر اسلامی و پاسخ معتزله به آن /

بو عمران: ترجمه اسماعیل سعادت. - تهران: هرمس، ۱۳۹۵

۴۴۵ + د ص. (مجموعه ادب فکر - فلسفه و کلام: ۲۲)

فهرستویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

عنوان اصلی: La pensee musulmane; solution Mu tazilite.

کتابنامه: به صورت زیرنویس

۱. جبر و اختیار. ۲. معتزله. الف. سعادت، اسماعیل، ۱۳۰۴ -

ب. عنوان.

، مترجم. ب. عنوان.

۲۹۷/۴۶۵ BP ۲۱۹/۶ پ ۸۶۵

۱۲۸۲

م ۸۱-۴۲۰۶۵

ISBN 964-363-138-9

شایک ۹-۱۲۸-۳۶۴-۹۶۴

فهرست

۱	.....	آگاهی
فصل اول: ملاحظات مقدماتی		
۹	.....	بخش ۱: شرایط تاریخی
۱۱	.....	۱. موضع خوارج
۱۳	.....	۲. نظرگاه مُرجِّحه
۱۶	.....	۳. موضع جبریه
۱۷	.....	۴. ظهور مکتب معتزله
۲۰	.....	۵. معتزله و امویان
۲۲	.....	۶. معتزله و بنی هاشم
۲۷	.....	بخش ۲: منابع مربوط به مذهب جبر
۲۷	.....	۱. مبادی مذهب جبر
۳۱	.....	۲. انتشار مذهب جبر
۳۳	.....	۳. مذهب حنبلی
۳۸	.....	۴. مذهب اشعری
۴۶	.....	۵. تصوّف (عرفان)
۵۱	.....	بخش ۳: تأثیرات بیگانه
۵۱	.....	۱. مذهب معتزلی و فلسفه یونانی
۵۶	.....	۲. مذهب معتزلی و تأثیرات یهودی-مسیحی
۶۲	.....	۳. مذهب معتزلی و تعالیم ثنوی
۷۱	.....	بخش ۴: روش‌شناسی معتزله
۷۱	.....	۱. اصول راهنمای
۷۳	.....	۲. رد روش لفظی و روش استعاری

۷۶	.....	۳. روش عقلانی تفسیر .....
۷۹	.....	۴. روش جدلی .....
۸۱	.....	۵. تحلیل انتقادی .....
۸۱	.....	الف) رد تقلید .....
۸۳	.....	ب) نقد حدیث .....
۸۷	.....	۶. رد عقاید غلط و خرافات .....
۹۰	.....	۷. اجتهاد .....
۹۳	.....	بخش ۵: متون پایه .....
۹۵	.....	۱. متون پایه غیرمعتزلی .....
۹۵	.....	الف) «مقالات» اشعری (متوفی در ۹۴۱/۲۳۰) .....
۹۸	.....	ب) «الفرق بین الفرق» بغدادی (متوفی در ۱۰۳۷/۴۲۹) .....
۱۰۰	.....	ج) «التبصیر فی الدین» اسفرایینی (متوفی در ۱۰۷۸/۴۷۱) .....
۱۰۱	.....	د) «ملل و نحل» شهرستانی (متوفی در ۱۱۵۳/۵۴۸) .....
۱۰۴	.....	۲. متون پایه معتزلی .....
۱۰۴	.....	الف) «كتاب الانتصار» خیاط (متوفی در ۹۱۳/۳۰۰) .....
۱۰۵	.....	ب) دایره المعارف «معنى» عبدالجبار (متوفی در ۱۰۲۵/۴۱۵) .....
۱۰۹	.....	ج) «شرح الاصول الخمسة» و دیگر نوشه‌های عبدالجبار .....
۱۱۱	.....	د) متون دیگر معتزلی .....

فصل دوم: انسان مجبور نیست

۱۱۹	.....	بخش ۱: نقد جبر .....
۱۲۰	.....	۱. نقد آراء مبتنی بر قرآن جبریه .....
۱۲۹	.....	۲. نقد احادیث و روایات درباره قدر .....
۱۳۲	.....	۳. آیات مؤید اختیار .....
۱۳۶	.....	۴. عادت و علت از نظر جنم .....
۱۳۹	.....	۵. جاحظ و «تمایلات طبیعی» .....
۱۴۳	.....	بخش ۲: نظریه کسب .....
۱۴۴	.....	۱. معانی متفاوت «کسب» .....
۱۴۴	.....	الف) معنی کسب نزد جبریه .....
۱۴۵	.....	ب) معنی کسب نزد قدیره .....

فهرست

هفت

ج) معنی کسب نزد اهل حدیث ۱۴۶
۲. نقد معتزلی «کسب» به طور کلی ۱۴۷
۳. نقد آراء اشعری ۱۵۴
 بخش ۳: شر و توجیه آن ۱۵۹
۱. معتزله و مانویت ۱۶۰
۲. شر و ظلم ۱۶۳
۳. آیا خدا قدرت ارتکاب شر دارد؟ ۱۶۷
۴. شر کار انسان است ۱۶۹
 بخش ۴: آلم و تبیین آن ۱۷۳
۱. رد نظریة مانوی ۱۷۴
۲. نقد آراء جبریان ۱۷۶
۳. آلم و عَوْض ۱۷۸
۴. عوض ده و عوض ستان ۱۸۰
۵. مخالفان نظریة عوض ۱۸۲
۶. رنج حیوانات ۱۸۳
۷. چرا رنج وجود دارد؟ ۱۸۶
 بخش ۵: موجودات غیرمکلف ۱۸۹
۱. خوارج و عقوبات کودکان ۱۸۹
۲. آراء جبریان و تکلیف کودکان ۱۹۱
۳. مواضع معتزله ۱۹۲
۴. ساهی یا نائم ۱۹۵
۵. افعال اضطراری ۱۹۸
۶. دیوانگان ۲۰۰
 فصل سوم: انسان مختار است
بخش ۱: استطاعت عمل ۲۰۵
۱. تعریف و اصطلاح ۲۰۵
۲. شرایط و حالات ۲۰۷
۳. تقدّم قدرت بر فعل ۲۰۹

هشت

مسئله اختیار در تفکر اسلامی و پاسخ معترض به آن

۲۱۳	۴. قدرت و شواهد قرآنی
۲۱۵	۵. قدرت و جبر
۲۱۸	۶. قدرت و ضرورت
۲۲۱	بخش ۲: قدرت خدا و قدرت انسان
۲۲۲	۱. وابستگی قدرتی به قدرت دیگر
۲۲۵	۲. آیا قدرت انسان می‌تواند قدرت الهی را محدود کند؟
۲۳۰	۳. مقایسه افعال خدا و افعال انسان
۲۳۵	بخش ۳: اراده و اختیار
۲۳۷	۱. تحلیل اراده
۲۴۱	۲. اراده خدا و معنی آن
۲۴۵	۳. آیا اراده خدا قدیم است یا محدث
۲۴۷	۴. خدا ضرورتاً همه افعال ما را اراده نمی‌کند
۲۵۱	بخش ۴: اختیار
۲۵۲	۱. اختیار و وجه مختلف آن
۲۵۵	۲. اختیار و انگیزه‌ها
۲۵۷	۳. اختیار و فعل
۲۶۰	۴. اختیار و ایمان
۲۶۵	بخش ۵: افعال انسانی و جایگاه آنها
۲۶۷	۱. افعال غیراختیاری و افعال اختیاری
۲۶۸	۲. افعال غیرمستقیم یا متولد
۲۷۱	۳. صفت افعال

فصل چهارم: آزادی و مسئولیت

۲۷۷	بخش ۱: عقل و اخلاق
۲۷۹	۱. اخلاق عقلانی
۲۸۲	۲. اعتراضات جبری مذهبانه و رد آنها
۲۸۶	۳. آیا ارزش اخلاقی را می‌توان تنها بر عقل مبتنی کرد؟
۲۸۹	۴. فلسفه و پیامبری
۲۹۲	۵. اخلاق عقلانی و وحی مکمل یکدیگرند

فهرست

نه

۲۹۵	.....	بخش ۲: مسئولیت و آزادی و جدان
۲۹۶	.....	۱. کافر در ایمان آوردن آزاد است
۳۰۱	.....	۲. معانی مختلف ضلالت
۳۰۴	.....	۳. انسان می‌تواند ایمان بیاورد یا کافر بماند
۳۰۶	.....	۴. هُدی و توسع معنایی آن
۳۱۰	.....	۵. پس انسان مسئول است، چه، آزاد است
۳۱۳	.....	بخش ۳: شناخت و گناه
۳۱۳	.....	۱. آیا انسان به ناخواه گناه می‌کند؟
۳۱۵	.....	۲. وضع گناهکار
۳۱۸	.....	۳. طبقه‌بندی گناهان
۳۲۱	.....	۴. گناهکار و شیطان
۳۲۴	.....	۵. قتل نفس و خودکشی
۳۲۹	.....	بخش ۴: اختیار و لطف الهی
۳۳۱	.....	۱. تعریف و اصطلاحات
۳۳۲	.....	۲. وجود لطف الهی
۳۳۶	.....	۳. مسئولیت و لطف الهی
۳۳۹	.....	۴. اعتراضات جبری مذهبان و رده آنها
۳۴۳	.....	بخش ۵: اختیار و مجازات
۳۴۴	.....	۱. پاداش و کیفر
۳۴۷	.....	۲. نظریه مرجنه و ردة آن
۳۴۹	.....	۳. توبه و بخشایش گناهان
۳۵۲	.....	۴. آیا شفاعت ممکن است؟

فصل پنجم: انتشار مذهب اعتزال

۳۵۹	.....	بخش ۱: معتزله و اهل سنت
۳۵۹	.....	۱. علاقه‌مندی محافل حنبلی
۳۶۲	.....	۲. تحول مذهب اشعری
۳۶۵	.....	۳. مذهب معتزلی و دیگر مذاهب اهل سنت

۳۷۱	بخش ۲: مذهب معتزلی و مذاهبان مخالف
۳۷۱	۱. معتزلیان و شیعیان
۳۷۵	۲. معتزله و خوارج
۳۷۶	۳. مذهب معتزلی و صوفیان
۳۷۹	بخش ۳: مذهب معتزلی و فلسفه
۳۷۹	۱. مذهب معتزلی و فلسفه
۳۸۳	۲. آیا ابن رشد نوشهای معتزلی را می‌شناخته است؟
۳۸۷	۳. مذهب معتزلی و اندیشه یهودی-مسيحی
۳۹۵	۴. معتزله و فلسفه جدید
۳۹۹	بخش ۴: تجدید حیات مذهب معتزله
۴۰۰	۱. نخستین گرایش‌های نومعتزلی
۴۰۲	۲. محمد عبده و معتزله
۴۰۴	۳. محمد اقبال و معتزله
۴۰۶	۴. معتزله و فلسفه بعد از اقبال
۴۰۷	۵. پیشرفت بورسیه‌ای معتزلی
۴۱۱	بخش ۵: نتیجه‌گیری و چشم‌انداز آینده
۴۱۱	۱. انتقادهایی از مذهب معتزلی
۴۱۶	۲. دست‌آوردهای مثبت
۴۱۹	۳. مذهب معتزلی در زمان ما
۴۲۲	۴. چشم‌اندازها
۴۲۵	منابع لاتینی
۴۲۹	منابع فارسی
۴۲۵	فهرست اعلام
۴۲۵	۱. عربی-فارسی
۴۴۴	۲. انگلیسی

آگاهی

فلسفه معتزلی در آغاز قرن دوم هجری / هشتم میلادی با این مسئله بنیادی رو به رو می شود که: چه رابطه‌ای میان قدرت مطلق خدا و اختیار انسان وجود دارد؟ رابطه انسان با افعالش کدام است؟ معتزلیان، در پی اختلافاتی که میان هواداران و مخالفان نظام سیاسی آن زمان درگرفت، خود را با بحرانی در زمینه وجودان اجتماعی مواجه یافتند. این اختلافات هیچ‌گاه متوقف نشد و پس از اندک زمانی به صورت مواضع اعتقادی کم و بیش آشنا ناپذیری درآمد. مسئله بنیادی داشتن این معنی بود که آیا انسان در افعال خود آزاد است، یا تنها خداست که صاحب قدرت است و بنابراین آزادی انسان وهمی بیش نیست.

ما از روی مناظره میان غیلان دمشقی، یکی از نخستین قدریان یا طرفداران اختیار انسان، و ربیعه می توانیم تصویر درستی از مواضع متضادی که در این باره اتخاذ شده است به دست آوریم. غیلان می پرسد: «تو ادعای می کنی که خدا می خواهد که از او نافرمانی کنند؟» ربیعه در پاسخ به او می گوید: «تو ادعای می کنی که می توان برخلاف خواست خدا از او نافرمانی کرد؟»^۱ دو قرن بعد، به گفتگوی تقریباً مشابهی میان یکی از معتزلیان به نام عبدالجبار و یکی از مخالفان او به نام عبدالاسحق اسفراینی برمی خوریم؛ اوّلی می پرسد: «آیا خدا می خواهد که از او اطاعت نکنند؟» دومی در جواب او می پرسد: «آیا می توان به اجبار از او اطاعت نکرد؟» — اگر خدا از یاری کردن به من امتناع کند و

۱. ابن عبدربه، عقد الفريد، ج ۲، ص ۱۹۱.

مرگ مرا از پیش مقدّر کند، آیا نسبت به من خوب عمل می‌کند یا بد؟ — اگر تو را از آنچه باید برای تو بکند محروم کند، بد عمل می‌کند، ولی اگر تو را از آنچه از آن اوست محروم کند، مختار است که رحمت خود را به هر که بخواهد عطا کند.^۲ این گفتگو یادآور مشاجرة قلمی شش قرن پیش میان لوتر و ارسموس است. به عبارت دیگر، سخن درباره تعارض میان قدرت مطلق خدا و اختیار انسان است.

مکتب معتزلی می‌خواهد، با رعایت در عین حال هم قدرت خدا و هم اختیار انسان، راه حلی تأثیفی برای این اختلاف بیابد: خدا مختار است که خوبی کند یا بدی؛ انسان نیز مختار است.^۳ مستند اساسی معتزیان نص قرآن است که باید آن را خوب فهم کرد. اگر این نظریه را با مذاهب جبریی که معتزله با آن مبارزه می‌کنند مقایسه کنیم، به اصالت آن پی می‌بریم. نخستین و مهم‌ترین این مذاهب مذهب جبریه است که اندیشه‌های آنها عمدتاً ملهم از فلسفه‌های بیگانه است. می‌دانیم که فرهنگ عربی خیلی زود، از طریق ترجمه‌های آثار فکری یونانی و آثار ایرانی-شرقي پدید آمده در همان آغاز دوره عباسی، با فرهنگ‌های بزرگ باستانی آشنا شد.

جبریان مسلمان با مذهب ٹنوت، فلسفه نوافلاطونی و آیین بودایی مرتبط‌اند، ولی مدعی آن‌اند که نظرگاه خود را در پرتو روش نص قرآنی توجیه می‌کنند، و در این کار اثبات تعالی الهی را وجهه نظر دارند. به عقیده آنها، انسان مختار نیست، زیرا هرگونه قدرت از آن خدادست و بس. می‌توان این موضع افراطی را با موضع لوتر در قرن شانزدهم مقایسه کرد، هنگامی که می‌گوید: در عالم جایی جز برای تنها یک اختیار حقیق وجود ندارد. «من باید این اختیار را ... یا به خدا نسبت دهم یا به خودم؛ به همین سبب است که «ارادة مقید»^۴ سهم انسان در برابر خدادست.»^۵ عبدالجبار، معتزلی قرن چهارم /دهم، این تقابل

۲. احمد امین، ظهر الاسلام، ج ۴، ص ۷۰. ۳. عبدالجبار، معنی، ج ۶، ۱، ص ۱۲۵-۱۲۶.

۴. در مقابل *serf-libre* (= اراده آزاد).

5. G. Gudsdorf, *Signification de liberté*, p. 243.

را به خوبی نشان می‌دهد و می‌گوید: اختلاف میان جبریان و معتزیان (طرفدار اختیار) در این معنی نیست که افعال ما مربوط به خود ماست و ما در انتخاب خود مختاریم، بلکه بیشتر در ماهیّت روابط افعال با انسان است. آیا افعال انسان مکتبِ اوست یا مخلوق او؟ برای معتزیان، انسان افعال خود را خود خلق می‌کند؛ برای جبریان، افعال او تنها منسوب به اوست.^۶

بغذغهٔ معتزیان صرفاً اثبات آزادی مابعدالطبیعی انسان نیست؛ آنها می‌خواهند، علاوه بر آن، ثابت کنند که او برخوردار از آزادی خلاق و واقعی است و می‌تواند به نحوی مختار و کاملاً مسئول عمل کند. آنها این نظریّه قدرت اموی را قبول ندارند که ادعّا می‌کند که اقدار خود را از خدا دارد، و حال آنکه آن را به زور تصاحب کرده است و با تکیه بر سرکوب و بی‌عدالتی رفتار می‌کند. و اما ممکن نیست خدا مخالف عدالت باشد و امر به بدی کند. بنابراین، قدرت سیاسی نیز مانند هر انسانی مسئول اعمال خویش است: هر کس که گناهی مرتکب شود مستحق کیفر است. در پناه تقدیر یا حکم الهی گریختن نیرنگی بیش نیست. مذهب معتزی در توجیه نظریّه خود مبنی بر آزادی انسان، از یک سو، آیات قرآنی را که جبریان، در تأیید آراء خود، به آنها متولّ می‌شوند تحلیل می‌کنند و، از سوی دیگر، دلایلی عقلانی اقامه می‌کنند تا نشان دهند که اختیار انسان واقعاً وجود دارد. در نگاه اول، ممکن است تصوّر کنیم که تحقیق در چنین مسئله‌ای بیشتر برای تاریخ فلسفه اهمیّت دارد تا برای زمان ما. به نظر می‌آید که باید در اینجا بگوییم که به چه دلایلی چنین تحقیق را بر دست گرفته‌ایم.

در غرب، مخصوصاً از قرن نوزدهم به بعد، دربارهٔ اختیار بسیار سخن گفته‌اند؛ ولی بیرون از اروپا، با وجود تحقیقات جالب توجه دانشمندانی چند که اذهان را متوجه تمدن‌های هند و چین و ایران یا خاور نزدیک کرده‌اند، چندان به شناخت صورت مسئله همت نگاشته‌اند. رساله‌های تاریخ فلسفه، و نیز

مطالعات تخصصی، به طور کلی، در نظریات متفکران قوت خورده از میراث یونانی و روایات یهودی- مسیحی، متوقف مانده‌اند. بسیاری از مورخان معاصر چنین اظهار نظر کردند: «فیلسوفان کلاسیک، در تحقیقات نظری خود درباره آزادی وجودی و مطلق، جز به غرب بالغ و فرهیخته و سالم عقل، و در ضمن تربیت مسیحی یافته، توجه ندارند.»^۷

می‌توان این اظهار نظر را به فراتر از نویسنده‌گان کلاسیک نیز بسط داد. فیلسوفان غربی، اعم از دکارت، کانت، هگل، مارکس یا ژول لوکیه^۸، هنگامی که به گمان خود درباره اختیار به مفهوم مطلق آن می‌اندیشند، از قلمرو آشنای خود چندان فاصله نمی‌گیرند و از حدود قاره خود فراتر نمی‌روند. با این همه، تحقیق اروپایی بسیار دیر نظریه‌ای منسجم درباره اختیار تقریر کرده است،^۹ در حالی که در جای دیگر این مسئله از مذکوها پیش مطرح بوده است.

به این ترتیب، فیلسوفان دیگر به طور کلی ناشناخته مانده‌اند. فلسفه عربی- اسلامی، به طور اخض، صرف نظر از بعضی مجتمع آگاه، هنوز برای عامّه تحصیلکرده ناشناخته است. اغلب از روی نسبتیگی می‌گویند که این فلسفه در نوعی «جبر و تفویض» بی‌حاصل منجمد شده است. بعضی از مورخان کوشیده‌اند تا نشان دهند که این حکم مبنای استواری ندارد. کافی است که، از جمله، به آثار ایگناتس گولدتسیهر^{۱۰}، دانشمند مجارستانی، که فعالیت او در آغاز قرن بیستم پایان می‌یابد و آثار لوثی گارد^{۱۱} فیلسوف فرانسوی اشاره کنیم که کار خود را از بیست سال پیش آغاز کرده است.^{۱۲} هر چند تحقیقات این متخصصان در نزد کسانی که آنها را می‌شناسند از اعتبار کامل برخوردار است، با این همه باید گفت که پیشداوریها همچنان باقی است. در اینجا باید بگوییم که نگرش جبری‌مذهبانه بیگانه با تعالیم اسلام است و انسان بازیچه دست تقدیر

7. G. Gudsdorf, *op. cit.*, p. 25.

8. Jules Lequier

9. G. Gudsdorf, *op. cit.*, p. 43.

10. Ignaz Goldziher

11. Louis Gardet

۱۲. اصل کتاب حاضر در سال ۱۹۷۸ انتشار یافته است. —م.

نیست. مفهوم «جبر» بد فهمیده شده است؛ در واقع متکلّمان اندکی از آن دفاع کرده‌اند، از قرن چهارم /دهم، دقیقاً به یعنی قوت مواضع معتزلی دیگر عملأ از آن حمایت نمی‌شود. از این رو، به نظر ما مفید آمد که، با تحلیل نظریه معتزلی اختیار، که همه اشکال جبر را به طور قطع رد می‌کند، سه‌می، ولو اندک، در تفهیم بهتر این مسئله ادا کنیم.

ولی دلیل دیگری، اساسی‌تر، هست که باید به آن اشاره کنیم و آن اهمیت کنونی اندیشه معتزلی برای تجدید فرهنگ اسلامی است. چنان‌که دیدیم، مسئله اختیار بسیار زود برای وجود اسلامی مطرح شد، و پاسخ معتزله به آن، در همه جریانات فکری این فرهنگ، از کلام و فلسفه و تصوّف، اعمّ از تصوّف جزئی و غیرجزئی، عمیقاً تأثیر بخشیده است.

هر مذهبی در برابر نظریه معتزلی و در برابر روشی که این نظریه به کار بسته است اتخاذ موضع کرده است. در طی قرنها، مباحثات و مشاجرات قلمی بسیاری از آراء این مذهب، چه برای قبول آنها و چه برای رد آنها، تغذیه کرده است. مذهب اعتزال، با وجود پیروزی نهایی مذهب اشعری، که خود از آن برآمد، همچنان در محافل دینی زنده است. ایران امامی‌مذهب و دیگر مناطق شیعی از قرن چهارم /دهم به بعد پاسخ معتزلی به مسئله اختیار را پذیرفته‌اند و تاکنون به آن وفادار مانده‌اند.

در آغاز قرن نوزدهم، مذهب اعتزال تجدید حیاتی کرد و زیر نگاه ما بسط یافت. تجدّد‌خواهانی مانند جمال‌الدین افغانی و محمد عبده و اقبال لاهوری از آن برای تقریر نظریه اختیار انسان و ایجاد جنبش اصلاح جامعه اسلامی، به منظور وارد کردن آن در جریان تدّن جهانی، بعد از قرنها اختطاط، اهمام گرفتند.

به این ترتیب، معروف نظریه معتزلی اختیار منطبق بر ضرورتی درونی است. این نظریه بر آن است که با توجه به تحوّل فراگیری که از زمان ظهور مکتب معتزلی پدید آمده است، حرکتی جدید به کوشش اجتماعی و ابتکاری فردی بدهد. هر چند این تصوّری واهی است که اندیشه این نخستین متفکران بتواند همه مشکلات پیش پای جامعه کنونی را حل کند، با این همه؛ اندیشه آنان

ترغیبی است مثبت به تحقیقات عمیق‌تر به سوی راههای گشوده‌تر و مرتبط با مقتضیات زمان.

این نوع تحقیقات پس از کشف نسخ خطی معتزلی، که تا قرن بیستم ناشناخته مانده بود، مخصوصاً نسخه خطی اثر جالب توجه عبدالجبار، استاد مسلم مکتب معتزلی، در پایان قرن چهارم /دهم، و آغاز قرن پنجم /یازدهم، آسان‌تر شده است. دایرةالمعارف المعني، که او بر جای نهاده و از سال ۱۹۶۲ به بعد به طبع رسیده است، متنی است اساسی که به محققان امکان می‌دهد که جریانات بزرگ این مکتب را بررسی کنند. اکنون شناخت مستقیمی از نوشته‌های معتزلی داریم، در حالی که اندک زمانی پیش از این، تقریباً تنها اسنادی که در دست بود آنهاست بود که مخالفان بیش و کم بی‌طرف فراهم آورده‌اند.